

І. В. Мухомцев, О. Т. Мухомцева

**Конотована ономастика у творах Івана Багряного
(соціолінгвістичний аспект)**

Відомий крилатий вислів давніх римлян „Nomina sunt odiosa” (імена нам ненависні), з яким перегукуються і християнське „Не згадуй ім’я Боже даремно”, і дуже далекі в часі

язичницькі табу різномовних родів і племен світу щодо чийого особового або родового імені, – усі вони виразно засвідчують властивість власних назв, з одного боку, демонструвати гегелівське „Я нічого не знаю про людину, знаючи лише її імення Яків”, а з другого боку, бути символом чогось, позитивного, або негативного, суспільно значущого, або побутово приземленого, отже, конотувати в собі значно більшу й ширшу різнопланову інформацію, ніж іменування якогось одиничного об’єкта.

Особливості функціонування онімів у художньому тексті взагалі й художньому мовленні конкретних письменників, навіть в окремих їхніх творах – предмет численних досліджень багатьох авторів. Так, в україністиці є чимало студій, присвячених ономастикону творів Т. Шевченка, М. Вовчка, І. Франка, М. Коцюбинського, Л. Марковича, В. Винниченка, П. Тичини, О. Гончара, Л. Костенко, О. Теліги, Я. Славутича (маємо на увазі перш за все монографічні дисертаційні дослідження) й ряду інших письменників XIX – XX ст. Крім цього, можна згадати узагальнюючі студії В. Калінкіна з т. зв. поетичної ономастики [3] й дисертаційне дослідження Є. Беліцької стосовно процесу конотонімізації онімів [2]. Значно меншою мірою представлені ономастичні розвідки у сфері публіцистики й прагматики, взагалі соціолінгвістичного, національно-культурного спрямування. Із робіт узагальнюючого плану в цьому напрямку нам відомі праці Р. Агеєвої, К. Бахняна та В. Бондалетова в русистиці й Ю. Карпенка та В. Пустовіт в україністиці. Для нас це важливо, оскільки об’єктом вивчення обрали ономастикон творів публіцистичного спрямування І. Багряного, автора, якому, за нашими спостереженнями, досі не дуже щастило щодо розвідок такого характеру (знаємо працю Н. Сологуб щодо біблійних образів у художній творчості письменника [7]).

У Післямові до хрестоматії з творів І. Багряного „Вірю” В. Усань пише „Так, хто ж він, Іван Багрянний: визнаний світом письменник чи політичний діяч? Відповідь може бути одна: і письменник і політичний діяч” [9:530]. На нашу думку,

ця двоєдиність І. Багряного і є визначальною щодо загальної публіцистичності як його суспільно-політичних, так і художніх творів. Спрямованість же цієї публіцистичності досить виразно сформульовано в іще на три чверті радянському і на чверть „перебудовному” першому томі УЛЕ (1988), де вже після півстолітнього замовчування вміщено написану П. Загребельним коротеньку статтю про І. Багряного з обов’язковими негативно оціночними „укр.. письменник у ФРН... вів за кордоном активну націоналістичну діяльність. В еміграції видав зб. Поезій...романи...п’єси, позначені антирад. спрямуванням, [15:108]. Нині цитовані епітети можна сміливо замінити: „націоналістичну” на патріотичну й українську державницьку, а „антирадянську” на антисталінську, антиімперську, антикомуністичну, і саме такий їхній зміст є визначальним у публіцистичних конотаціях до лексики, фразеології й різних за розмірами текстів І. Багряного.

Кількісно значна ономастика творів І. Багряного – виразне всьому цьому свідчення, причому активну участь у реалізації відповідних авторських задумів беруть майже всі типи власних назв: топоніми (Україна, Малоросія [9:505], Слобідська Україна [9:423], Єгипет [9:415], Ромодан [10:318], Кобеляки [10:99]), антропоніми (Антон Біда, Сталін, Джо [10:334], Многогрішний [13:5], Велікін [12:160], Фрей [12:163], Кавалерідзе [9:503]), міфоніми (Микита Кожум’яка [13:4], Зигфрід, Роб Рой, Ахілл [10:229]), теоніми (Бог, Аллах [12:32]), ергоніми (ОГПУ – НКВД [13: 5], ОСО [110:280]), прагмоніми („Сад Гетсиманський”, „Ave Maria”, „дело слави, дело честі” [10:252]), етноніми (хахли, малороси, жиди, москалі [9:506]), а також відономастичні апелятиви (Полтавці, Чернігівці, Херсонці, Кубанці [13:25]).

Власні назви у художніх та іншого жанру творах завжди являють для упорядників і редакторів видань предмет додаткових клопотів, адже дуже часто вони потребують для читача спеціальних коментарів-тлумачень енциклопедичного характеру. Особливо це стосується назв об’єктів маловідомих, локального значення, або об’єктів дуже давніх, знання про які

вимагає від читача солідної ерудиції. За радянського періоду до розряду подібних назв ще увійшли т.зв. замовчувані офіційно назви – *Nomina sunt odiosa* – на українському ґрунті це були оніми, до яких саме прив'язувалися епітети „антирадянський” та „націоналістичний”. Наведемо досить промовистий приклад останнього „зразка” із творчості письменника. Одним із суспільно-політичних завдань творчості І. Багряного було відновлення історичної правди про події в Україні, про тих осіб і ті місцевості, які були визначальними в боротьбі за незалежну Україну. Так, у зверненні до читача з повісті „Огнення коло” автор пише: „Але коли б було легко писати досконалі літературні твори, то ми мали би давно книги на всі теми з часів нашої визвольної боротьби – і про Крути й про Базар, і про Зимові походи, і про Петлюру, й про Коновальця, й про нашу партизанську боротьбу і про Броди” [9:343]. Добір власних назв звернення вирішив його долю у виданні часів „неукраїнської України” Кравчука (1992) – при збереженні епіграфів з Нового Заповіту й стрілецької пісні, це звернення „за старою доброю звичкою” замовчали. До речі, не лише звернення до читача, а й топонімікон повісті дуже показовий саме в цьому плані. Численні назви населених пунктів – шляхів пересування дивізії „Галичина”¹. (Княже, Ясенівці, Хильчиці, Броди, Гута Пеняцька та ін.) у „Бродівському казані” – це ніби символічна вказівка автора на ті місця, що знають і не забудуть воїнів УПА, яким важка доля судилася боротися за Україну на два фронти – проти гітлерівської Німеччини та проти сталінського імперського СРСР.

Як редактори згадуваної вище хрестоматії творів І. Багряного можемо засвідчити соціолінгвістичну прозорість переважної більшості онімів митця. Це стосується не лише реальних та ірреальних назв – символів сучасної І. Багряному

¹ Показовим для тих часів є маніпулювання свідомістю пересічного громадянина СРСР через неправильне розшифрування назви цієї дивізії СС „Галичина” (за асоціацією до фашистського SS). Насправді ж ця абревіатура означала „Січова стрілецька дивізія „Галичина”.

і ще не далекої від нас радянської епохи, а й конфесійних, національно-культурних власних назв різних епох і народів. Усупереч атеїстичній та імперській політиці більшовизму, вони лишалися знаними в народі за різних часів існування СРСР, протистоячи твердженням на зразок „Бога нема!”, „Эх, хорошо в стране советской жить!”, чи значно пізнішому „Мой адрес не дом и не улица – мой адрес Советский Союз”.

Звичайно, ономастикон кожного окремого твору вартий спеціальної уваги, оскільки його добір і семантика кожної конкретної одиниці залежать зокрема від жанру твору та його обсягу, а ще більшою мірою від особливостей індивідуального мовленнєвого стилю письменника. Що ж до останнього, то тут варто відзначити загальну пафосність мовлення І. Багряного – цей своєрідний його лейтмотив. Ця пафосність об'єднує собою майже всі його різножанрові твори, зокрема сприяє публіцистичності творів у цілому й окремих їхніх складників, у тому числі й онімів. Саме тому ми прагнемо в цьому нарисі не обмежуватися окремим твором письменника і навіть певними жанрами його творчості. Своєрідним обмежувачем в огляді ономастикону творів І. Багряного тут слугуватиме наявність в онімах публіцистичної конотативності.

Суспільно-політична, національно-культурна конотація майже постійно супроводжує власні назви у творах І. Багряного. Це стосується як антропонімів різних типів (теоніми, міфоніми, історизми) і походження (Степовичка, Голубова М., Магдалина, Хрущов, Ді Пі, Соломон і „Соломон” та ін.), так і власних географічних назв сухопутних і водних об'єктів (Єгипет, Сибір, Забайкалля, Ялта, Слобожанщина, Скелька, Дахау, Бухенвальд, Магадан, Содом і Гомора та ін.). Іноді це виявляється у розлогій енциклопедичного типу характеристиці. Показовим тут є великий патетичний абзац про Слобожанщину – Слобідську Україну в романі „Людина біжить над прірвою” [9:423], „чия доля є чи не найяскравішим зразком долі цілого народу, що заселяє трагічну землю,, [9:423], вміщений у власне публіцистичний розділ з назвою „ Спеціальне зауваження – довідка”. Іноді для цього буває достатньо коро-

ткої ремарки – простого, або розгорнутого епітета фольклорного, або підкреслено сучасного, іноді okazіонального чи антономазійного, або алюзійного характеру (Сибір – каторга [10:439]; сталінський Сибір – Сибір неісходимий [10:208]; українські ще одні Тернопіли [11:69]; орден „Скуратова Малюти” [9:188]; Муравйов – Амурський [13:184]). Іноді автор досягає такої конотативності, включаючи оніми в тропеїчну систему твору.

Можна відзначити тут ще одну цікаву деталь при використуванні І. Багряним назв міст. І в ранніх і в пізніх творах письменника власна назва будь-якого міста, або місцевості України майже завжди стає символом усієї України, Вітчизни позитивних героїв його творів. При цьому в межах твору відбувається певне розгортання образу, який стоїть за такою власною назвою. У сатирі „Антон Біда – Герой Труда” це йде від першої згадки „Ну, скажем, в Ромодані” [10:193], через „тихий Ромодан” [10:207], „бідний Ромодан” [10:318] до „Святого Ромодана” [10:288] й okazіонального прикметника „ромоданний шлях старий” [10:224]. У патетичній епопеї „Комета” це алюзійне „І не затрима вітру з Кобеляк, Ані Мойсей, ні Ленін, ані Юда” [9:99].

Окремо слід виділити у творах І. Багряного специфічний шар „топонімів-ергонімів” – власних назв карних територій та установ, якими ряснів тодішній СРСР. Це дало підставу письменникові назвати Країну Рад Країною Ді Пі (від англ. літерної аббревіатури 40-х рр. XX ст. *displaced persons* – переміщені особи), а майже всіх її мешканців – діпістами: „В країні волі і труда „Комуністичний змістом” Отак малесенький Біда уперше став діпістом” [10:208]. Уперше в світовій літературі письменник подає майже повний перелік назв цих установ (НКВД, НКВС, ГПУ, ОДПУ, ЧеКа, СМЕРШ, ОСО, Тройка), зокрема використовує „ергонім” ГУЛАГ. Маючи до того ж схильність до повторів та ампліфікаційних тропеїчних фігур він кілька разів у сатирі „Антон Біда – Герой Труда” подає перелік – розшифрування цих „лагерів”: ДАЛЬЛАГ, БАМЛАГ, СЄВЛАГ, КАРЛАГ, УСТЬЛАГ, МУРЛАГ,

ПЕЧЛАГ, ГУЛАГ по цілій еСеСеРі [10:291], а в „Тигроловах” змальовує основних будівників -гордості СРСР БАМу – в’язнів БАМЛАГУ.

Колишній політв’язень – „націоналіст”, який на власному досвіді пізнав плоди діяльності цих установ, І. Багрянний не один свій художній і публіцистичний твір присвятив проблемі ГУЛАГу. І, що показово, на відміну від сучасних літературних бруталістів, матюкальників і матюкальниць, І. Багрянний бруталльною лексикою користується надзвичайно рідко, як правило замінюючи її перифрастичними описами, вкладеними в уста служителів системи ГУЛАГу. Їхню звірячу вдачу і духовну ницість, круто замішану на цинізмі вкупі з лицемірством, він зображує іншими, не менш експресивними засобами, і система власних назв у автора тут спрацьовує дуже ефективно. Так, продовжуючи післяреволюційну емігрантську традицію зображення ЧК і чекістів і тим фактично як свідок підтверджуючи її правдивість, І. Багрянний системою прізвищ демонструє те, що А. Аверченко вкрай яскраво змалював у „Чортовому колесі”: „чи це не чрезвычайка – найяскравіше породження Третього Інтернаціоналу, бо ж усі, всі інтернаціонально згуртувалися там: і латиші, і росіяни, й жида, і китайці – кати всіх країн – єднайтеся!” [14:218]. У І. Багрянного це куций, але натоптаний гаркавий не-росіянин з російським прізвищем Велікін, слов’янин Фрей, з німецьким прізвищем, українець Донець, росіяни Сергеев, Нечаєва, товаришка Клава, знавець Аллаха Сафигін, жид Барбаров (Сад Гетсиманський). Щоправда, на відміну від А. Аверченка, не менш яскраво письменник демонструє системою прізвищ з додаванням етнонімів і зеківський інтернаціонал (українці Чумак, Руденко, Васильченко, поляк Гловацький на прізвисько Пілсудський, бо сидить за „провину” тодішнього керманіча Польщі Пілсудського, грек Металіді, вірменин Саркісян, німець Шумахер, євреї Гепнер і „Карл Маркс”, росіяни Грязнов і Петров з „Саду Гетсиманського”), використовуючи при цьому додаткові стилістично експресивні художні прийоми. Скажімо, побутові суперечки між різноетнічними в’язнями Холодногірської тюрми він іронічно називає

війною між Азербайджаном і Біробіджаном [12:429]. Зате відетнонімічні прикметники „український” і „російський” в устах катів і в’язнів набувають статусу непримиренної антитези (див. „Тигролови” й „Сад Гетсиманський”). Так само підклеслено негативно звучать подібні прикметники у фразі про союзників-аліантів з „Людина біжить над прірвою”: „почала бомбити наступаюча совєтська армія з англійських літаків – американськими бомбами” [9:418].

Як відомо, між власними й загальними назвами не існує непрохідної межі (їхній взаємоперехід, існування певних лексико-семантичних груп, що за цією ознакою оцінюють неоднозначно [8:205–213]). Ця властивість дозволяє онімам брати участь у створенні багатьох мовностилістичних тропів майже на рівних із загальними назвами. Самі ж власні назви при цьому обов’язково конотують з дуже широким обсягом семантичних наросщень. У І. Багряного це можна досить виразно простежити, причому публіцистична конотативність дуже часто виступає тут на передній план. Наведемо найтипівіші для письменника зразки публіцистичної конотації при експлуатації власних назв для створення тропів. Продовжуючи гулагівську тему, згадаймо загострено публіцистичний початок роману „Тигролови”, де дракон-людоджер стає символом „ешелону смерті – етапного ешелону ОГПУ– НКВД”, у якого „натоптане [жертвами] черево вщерть”, а тягне його циклопічний „ЙС” (Йосип Сталін) і підпихає демон „ФД” (Фелікс Дзержинський) [13:4]. Тут зіткнення прагмонімів (марки потягів) з їхнім розшифруванням (антропоніми) створює надзвичайно експресивну ситуацію, а вміщення автором „портрета” дракона в зачин твору вже одразу визначає суспільно-політичну спрямованість роману.

Приєм розшифровування власної назви є одним з активних в арсеналі письменника. Часто його супроводжують додаткові тропеїчні фігури. Іноді це іронічні синонімічні обмовки („Скотінін, пробачте, Ленін” [10:212]), або символічно асоціативні підміни прізвищ (Лаврентієв, що керує крайкомом ВКП (б) – „цей новітній Муравйов – Амурський” [13:184]);

іноді це своєрідні відкриті синтаксичні конструкції – алогізми з убивчим підсумковим завершенням („аматори Дунаєвського, Маркса і преферансу... словом, світ робітничо-селянської імперії у всій його величї й багатогранності” [13:15]); іноді оніми-антитези, подекуди вміщені в конструкцію катамарану („пройшов [Біда] і Крим і Рим в Уфі й поза Уфою” [10:221]; „перемещонного” з країни розпачу і мук в Комуни осіяну, Тобто, приміром із Прилук – В фаланги Магадану, У концтабори Колими, В утопію Печори! О, тінь прославлених людьми Фур’є й Томаса Мора!” [10:291]). Особливо виразними такі „розшифровування” стають в улюблених письменником ампліфікаційних конструкціях і повторях, де нагнітання однотипних, або одноструктурних одиниць, у цьому випадку онімів, ніби багаторазово підкреслює важливі для автора суспільно-політичні, або національно-культурні характеристики. Унікальною тут є авторська примітка до рядків, де згадуються [Лебедев] –Кумач і [Максим] Тадеїч [Рильський], як сталінські лауреати, оспівувачі сталінської епохи, в якій І. Багрянний пропонує дев’ять варіантів останнього рядка з дев’ятьма іншими прізвищами „співців” тієї епохи [10:204].

Майстерно використовує І. Багрянний і своєрідну синонімізацію (різноміненування) різних типів антропонімів. Так, у поемі „Ave Maria” різні називання головної героїні – Марія, Марія Голубова [10:109], Голубова М. [10:110], Мері [10:128], Манька-красуня [10:130], Магдалина [10:137] – завжди публіцистично конотовано. Те саме можна сказати й про різні ймення Сталіна в сатирі „Антон Біда...” – Сталін-отець [10:334], Сосо [10:285], Джо [10:334], поряд із псевдоевфемістичними кліше – „напівонімами” – Отець народів [10:197], Отець з Кремля, Кесарь [10:229], комунний Месія [10:229], великий тато [10:343], кум Ріббентропа [10:312]. В „Оді до Сталіна” цей список поповнюється іншими онімами: Цезар – Отреп’єв – Джугашвілі – Йосип Кривавий плюс Кривавий [9:492–493]. Зовсім не антитезою звучить зіставлення в доповіді на III з’їзді УРДП кількох Україн – „в тім числі України Микити Хрущова й Еріха Коха” [9:505].

Неабияку роль відіграють у І. Багряного конотовані власні назви в ситуації використання чужомовних слів і виразів-кліше (останні своїми властивостями являють собою, як і етноніми, проміжну групу мовних одиниць між власними і загальними назвами). Так, для підкреслення негативного ставлення до хамелеона Смірнова – „Соломона” з роману „Людина біжить над прірвою” письменник вкладає в його уста чужомовний варіант звернення до головного героя твору Макс, замість Максим [9:415]; іронічно забарвлений і Джо (Йосип Сталін) у згадуваній сатирі.

Окремо варто виділити особливості експлуатації письменником росіянізмів. З часів поневолення Росією України в українському красному письменстві й публіцистиці усталилася традиція використовувати російські фонетичні форми, слова й вирази з іронічною, саркастичною, сатиричною конотацією з підкресленням неприродності таких одиниць в українському тексті (Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко – ХІХ ст., М. Куліш, М. Хвильовий, О. Вишня та ін. – ХХ ст.). Не відходить від цієї традиції й І. Багряний. Назви „страни родної еСеСеР” і всіх її карних установ автор подає майже виключно в російськомовному варіанті. Виразною антитезою стають у памфлеті „Чому я не хочу вертатись до СРСР?” лексеми „родина” і Вітчизна [9:477], Малоросія й Україна в доповіді на ІІІ-му з'їзді УРДП [9:505]. Письменник активно використовує графічні засоби для відтворення російської вимови імен і цитат-кліше (Династія Втарово Нікалая [9:188]; „Всігда готов!” [10:259]; Смірнов [9:415] та ін.). Згадуваному вище перелікові радянських концтаборів і сатирі „Антон Біда – герой труда” передують цитата „Рассудком не абнять! Аршіном не измерить!” [10:291].

У післямові до хрестоматії „Вірю” В. Усань пише про те, що публіцистика і публіцистичність творчості І. Багряного це ще „тема спеціальних досліджень” [9:531]. Сподіваємося, наш начерк про національно-культурну й суспільно-політичну конотативність власних назв у творах І. Багряного може частково заповнити цю лакуну.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.** *Агеева Р.А., Бахнян К.В.* Социолінгвістический аспект имени собственного. – М., 1984.
- 2.** *Беліцька Є.М.* Конотонімізація онімів як лексико-семантичний процес: АКД. – Горлівка, 2000.
- 3.** *Калінін В.М.* Теоретичні основи поетичної ономастики: АДД. – К., 2000.
- 4.** *Карпенко Ю.О.* Прагматична спрямованість власних назв у художньому тексті. Методичні вказівки до спецкурсу. – Одеса, 1998.
- 5.** *Кричун Л.П.* Функції антропонімів у сучасному сатиричному романі: АКД. – Кіровоград, 1998.
- 6.** *Пустовіт В.Ю.* Національно-культурний компонент у структурі художнього тексту. АКД. – Запоріжжя, 2001.
- 7.** *Сологуб Н.* Біблійні образи в художній творчості І. Багрянного // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 43–47.
- 8.** *Суперанская А.В.* Общая теория имени собственного. – М., 1973.
- 9.** *Багрянний І.* Вірю: хрестоматія. – Детройт-Харків, 2000.
- 10.** *Багрянний І.* Золотий бумеранг. – К., 1999.
- 11.** *Багрянний І.* Огненне коло. – К., 1992.
- 12.** *Багрянний І.* Сад Гетсиманський. – К., 1991.
- 13.** *Багрянний І.* Тигролови. – К., 1991.
- 14.** *Аверченко А.* Развороченный муравейник. – М.-Л., 1927.
- 15.** Українська літературна енциклопедія. – Т. 1. – К., 1988.

En essai les auters veulent demontrer les fonctions du noms propres connotatifs dans l'œuvres d'art et publicistiques d'homme de lettres connu ukrainien I. Bagrianyi. L'aspect linguistique – social permet d'auteur realiser par ces noms propres les caracteristiques differents politiques et nationaux contre regime staliniste et imperialistique en URSS.

РÉСУМÉ